

БІБЛІОТЕКА „ДОРОГА” Ч. 1.

АНТІН ЛОТОЦЬКИЙ

ТРИ ПОБРАТИМИ

**Історичне оповідання
з початків Козаччини**

КРАКІВ

1940

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

БІБЛІОТЕКА »ДОРОГА« Ч. 1.

АНТІН ЛОТОЦЬКИЙ

ТРИ ПОБРАТИМИ

Історичне оповідання
з початків Козаччини

Друге видання

КРАКІВ

1 9 4 0

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Редагує:
Б. М. Гошовський.

Ілюстрації:
Михайла Фартуха.

Накладом »Українського Видавництва« Краків,
Кармелітська ч. 34, II.

Друк.: »Нова Друкарня Денникова« під комі-
сарською управою, Краків, вул. Ожешкової 7.

Verlag: „Ukrainischer Verlag“ G. m. b. H. Krakau
Karmeliterstrasse 34. . Druck: „Nowa Drukarnia
Dziennikowa“ Kommissarische Verwaltung. Krakau,
Orzeszkowagasse 7.

1. ЯК МАЛИЙ ЯЦЬ БІЛОУС СТАВ КОЗАКОМ.

Загорода Івана Білоуса стояла по середині села, недалеко церкви. Рід Білоусів належав до найстарших у Золотій Слободі. Про це знав Іван Білоус від свого діда Петра, який оповідав йому таке:

— Мій батько Данило, а твій прадід, Івасю, прийшов сюди із Лісник. Був він там побережником у польського пана шляхтича. Поля дістав небагато, ал з ліса мав опал та міг випасати худобу. Саме тоді пішла чутка про заснування Золотої Слободи. Заснував її батько теперішнього нашого пана. Він обіцявав людям великі наділи землі та тридцять літ звільнення від усяких да-

нин і від панщини. Батько мій поїхав туди, оглянув землю й вибрав собі місце на загороду. Новий пан доставив потрібний матеріял на будову загороди. Як усе було готове, лишив мій батько Лісники і тайком виїхав у Золоту Слободу. Я тоді був такий малий, як ти, Івасю. І справді тридцять літ була свобода: не було ні драчок ніяких, ні панщини. Мій батько до самої смерти не знав, що таке — панщина. Та вже мені довелося зазнати її. Що правда спершу небагато, бо лиш один день в тижні веліли робити на панськім. Та потім збільшили на два дні, а тепер — то вже три дні треба робити. Збільшили в десятеро й усякі драчки...

Потім нераз переповідав дідове оповідання Іванів батько Дмитро, та ще й додавав:

— Було наше село колись справді Золотою Слободою, а тепер воно стало „Чорною Бідою”...

Іван часто згадує тепер і дідове оповідання й батькові слова та додає:

— Казали небіжчик татуньо, царство їм небесне, що то вже не Золота Слобода, лиш Чорна Біда, а мені хіба прийдеться сказати, що то вже не Золота Слобода, а такі саме пекло.

Татуньо робили ще три дні панщину, а я вже всі шість днів мушу ходити на панське. А про всякі драчки вже й не говорю. Та ще й те може видержав би, коби правда була. А то правди не найдеш і це найгірше болить. Небіжчик батько нашого пана сидів тут у дворі й сам господарив і можна було в нього ще правду найти. Був незлий чоловік і судив по правді. А теперішній дідич сидить десь ген у Кракові, а тут і нос не показує. Господарять тут управитель жид, Лейба Йосельович та економ Бляхарський. Вони роблять, що самі хочуть. Як би могли, то жадали б не шість, а дванадцять днів панщини на тиждень. Горе й біда та й тільки!...

Так нарікав Іван Білоус та ради на свою біду не вмів найти.

Аж раз осіннім вечером зайшов у хату Білоусів старий сліпий лірник Луць. Просився на ніч. Радо приймали його Білоуси, бо ніхто не знає тільки вістей про те, що де в світі діється тай ніхто стільки пісень не вміє, й набожних і світських, як Луць. Ось і тепер настроїв він ліру та співав нову пісню про полон трьох подолянок татарами:

„Ой, тієї ночі стучало, гриміло,
Я думала, що брат з війська йде,
А то виїзджали татари-бояри.
Буйне Подолля вони звоювали.
Три подолянки у полон забрали.
Везли з собою три подоляночки,
Три подоляночки, всі три сестрички.
Ой, старшую везли в червонім убранні
А середню везли в зеленім жупані,
А найменшу везли в біленькій сорочці.
Ой, найстаршій треба вишити чипочок,
А середній треба увити віночок.
А найменшу треба на Дунай пустити...
Бо та не кидає ридати, тужити,
Нехай попливе так тихою водою,
Тихою водою до вітця, до неньки
Нехай їй зготовлять весілля славненьке,
Весілля славненьке в могилі темненькій”.

Слухали батько й мати сумної пісні;
мати сльози втирала, а батько зідхнув
та й каже:

— Різна недоля спадає на нашу не-
щасну країну. Гай, гай! Важко там бід-

ним невольникам у бісурменській неволі,
тай нам тут між своїми людьми не раз
таки чи не гірше. Ось той нелюд, економ

Бляхарський, знущається над народом хрещеним не гірш бісурмена. Нераз так доїде тобі, що кинув би все та на край світа тікав би...

А Луць на те:

— Кажете — на край світа, а є й у нас землі, де нема ні панщини, ні нелюдів-економів та гайдуків. Багато народу тікає тепер на Україну! Там земля родюча, як ніде. Тільки плугом зрушиш землю, то й два роки жниво маєш і яке жниво — посієш корець, а сто кірців збереш. Трави на пасовищах такі високі, що волів ледви видно в них. Бджоли така сила, що не тільки в дуплах дерев, а й у ями наносять меду. Ріки, кажуть, такі повні рибою, що аж кишить від осетрів і щук. Звіря в лісах і степах стільки, що диких биків, коней тай оленів бють лише задля шкури, а м'ясо залишають хижій птиці. Диких кіз зимою стільки набігає зі степів у ліси, що бити можна їх тисячами. Це земля, що справді молоком і медом тече! А поля неміряні. Ори й сій

кільки хочеш, а найважливіше— воля! Не а над тобою ні пана, ні гайдука. Правда, що життя там непевне! Завжди треба бути на поготові до оборони, чи в оле орати, чи на жнива, чи з худобою а пасовисько, без рушниці й шаблі не ирушай! У кожній хвилині сподійся на- аду татар.

— Або ж до нас татари не заганяють- я! Правда, не так часто як там, зате там оля! — зідхнув Іван. А Луць ще додав:

— Та вже й наші вміють там борони- ися перед татарами. А нераз таки до- рого чосу їм завдадуть. Ось канівський черкаський намісник Остап Дашкович бирає завзятців у козацькі полки та ними нападає й на татарські улуси. же, кажуть, має в Каневі та в Черкасах о чотирі тисячі козацтва...

Малий Яць слухає всього пильно, ерце в його малих грудях беться так иво, живо, а вкінці не видержав і за- ликав:

— Тату, мамо, як би ми туди пішли!

Батько нічого не відповів синові, тільки задумався... Кидати рідне село, де твої діди й прадіди кривавим потом зрошували святу земельку, де їх кости спочивають. Лютий ляшок Бляхарський докучає всім, а йому найбільше, бунтарем називає його... та всетаки жаль рідної хати, скиби рідної.

Минуло від цього вечора пів року. Знов Іван Білоус чимось не догодив економові Бляхарському і той збив його нагаєм до крові.

Дома сказав Іван до жінки:

— Зберім, що дасться взяти та тікаймо відсіля!

Яцева мати відповіла:

— Нехай буде по твоєму! Тікаймо світ за очі.

Іван зараз став приготовлятися до втечі. Насамперед пішов до мельника Яреми Лотоцького й попродав йому все, що далось продати. Лишив собі тільки два добрі коні й одної ночі навантажив їх харчами й одягами, посадив на од-

ного коня жінку з малою трилітною донечкою, а на другого одинадцятилітнього синка Яця й узяв обидва коні за поводи тай кинув Золоту Слободу на все. Тікав зі Золотої Слободи, з неволі — на свободу.

Їхали все лісом та лісом, аж у Брацлавщину. Відсіля їхали вже безпечніше; тут уже не боялися погоні. Так добилися аж у Переяслав.

У Переяславі побачив їх на місті кушнір Василь Петренко. По одягах пізнав, що вони не тутешні.

— Ви з Поділля? — спитав Івана.

— Еге ж, з Поділля!

— Куди ж вас Бог провадить?

— Так, ідемо в світ кращої долі шукати.

— А не хотіли б ви лишитися тут у Переяславі? Тут ви вже безпечні! — говорив Петренко, який здогадувався, чого Білоуси тікають із багатого Поділля.

— Як можна, то чому ні! — відповів Білоус.

А Петренко говорив даліше:

— Я, знаєте, кушнір! Мені ніколи коло поля ходити. Як згідні, то останьтеся в мене на господарці.

Іван Білоус радо згодився. Сам Петренко жив у місті, та на передмісті мав хутір і там поселилися Білоуси.

Пройшло несповна два роки. Біло-

уси загосподарилися добре. І Петренко був з Івана дуже вдоволений, бо бачив, що він господар добрий і людина чесна.

Аж тут пронеслася вістка: татари йдуть! Вже над Сулою. З під Лубен уже втікачі показалися в Переяславі. Місто почало приготувлятися до оборони.

Петренків хутір, де жили Білоуси, був немов мала твердиня. Довкола обкопаний глибоким ровом, а за ровом високий вал. На валі сильний дубовий гострокіл із бійницями по боках. На вістку про татар, скрилося тут чимало сусідних хугорян. Білоус радий був із цього.

— Більше людей, легше оборонимося — казав. Запасів було доволі, бо кожний хугорянин, що тут шукав захисту, привозив й харчі зі собою.

Щодня сподівалися татар. Та їх не було. Люди легше відітхнули.

Мабуть іншим шляхом пішли.

Тільки Яць, Білоусів син, був невдоволений із цього. Він так хотів побачити татар, що про них стільки наслухався

й оповідань і пісень, так бажав змірятися з ними. Він-же не малий; йому вже на чотирнадцятий пішло і він не боягуз. А тут на тобі... іншим шляхом пішли.

Аж нагло одного дня пастухи пригнали рано худобу в поспіху, а з ними прибігло кількох утікачів:

— Татари йдуть просто на Переяслав! Хмара-хмаренна їх!

На хуторі тривога. Тільки Яць у душі радий. — Сповниться його задушевне бажання — він побачить татар.

І побачив. Татари насамперед ударили на їх хутір. Думали — легко здобудуть хутір, та скоро пересвідчилися, що не так воно легко. У татар були тільки луки, а в обляжених були рушниці й самопали. Доброго часу завдавали бісурменам обляжені з-за гостроколу.

Татарву лютило це, що таке мале гніздо „джаврів”¹⁾ не дається їм і завзя-

---

¹⁾ Джаври — невірні, так звали татари і турки християн.

лися за всяку ціну його здобути. Як та сарана пруться на укріплення. Обляжені вже готовляться до останньої розправи.

Чоловіки стоять за частоколом і раз-ураз стріляють у татар, а жінки набивають рушниці та подають їм. Не дармує і Яць. Він раз-ураз стріляє й не один татарюга

повалився до долу від його кулі. Аж інші, що стояли біля нього, чудувалися:

-- Такий малий, а такий добрий стрілець із нього — хвалили всі Яця.

Бороняться завзято обляжені, але чують, що не довго їм тут устоятися. Татари завзялися й таки здобудуть хутір. Та все одно, не обороняться від татар, то бодай згинуть із честю!

Аж тут бачать — серед татар метушня! Що це може бути? Бачать — татари завертають і женуться в противний бік.

А Яць уже на дубі, що ріс перед хатою. Розглядається. Пізнав зараз: козаки вдарили на татар із заду.

Зліз і сповістив про це всіх.

Всі радісно загомоніли:

— Ми вирятувані! Бог не опустив нас! Стали й інші вилазити то на дерева, то на вартівню. Дехто вже й пізнає, що це за козаки.

— Це — кажуть — козаки канівського й черкаського намісника Остапа Дашковича.

Як почув це Яць, то в нього аж серце забилося. Він чув уже про цього славного завзятого. Багато оповідали про його подвиги й пісень уже співали про його походи на татар. Гей, як би він рад тепер бути там між ними, між козаками.

Аж тут хтось, немов йому із душі вийняв:

— А вдармо — каже — на бісурмен із заду, поможемо козакам!

А Яць і собі лепече:

— Вдармо, вдармо на татар!

А хтось зі сміхом докинув:

— А що ти, підхопню, теж хочеш бити татар?

— А вже ж, що хочу! — відповів твердо Яць. А інший тому, що посміхався з Яця, відповів:

— Не смійся з нього, він справжній козак. Він ціляє й стріляє так, що не одного старшого засоромив би!

І Яць пішов із ними в бій!

Вдарили на татар ззаду. Татари від несподіванки змішалися; не знали куди

нападати, від кого боронитися. Аж їх отаман крикнув щось по татарськи й миттю татарське військо розділилося на дві частини, — одна звернулася на хуторян, а друга даліше билися з козаками.

Почалася завзята січа. Малий Яць орудував гострою шаблюкою, як дорослий козак. Багато вже коло нього раних і хуторян і татар, та він якось ще ніодного удару не дістав. Беться, не зважаючи нінащо. Не думає про небезпеку. І сам не застрітив, як він уже відбився від своїх, а кругом нього вже не хуторяни, а козаки.

На хвилину спинився. Де він? Аж бачать, як відділ татар кидається в один бік. Шле зір туди! А там на боці лицар на білому коні в дорогій киреї, в золотистому шоломі, а біля нього тільки двох козаків! Беться завзято, а татари з криком кидаються на нього, та не з мечами, лиш аркани пускають у повітря. І блиснула думка в голові Яця:

— Це певно Дашкович! Татари, видно, хочуть його живцем зловити, щоб відтак за нього дістати викуп. Треба його рятувати.

І на весь голос крикнув:

— Гей, козаки, рятуйте вашого отамана, там, осьтам! — і показав рукою.

Козаки звернулися туди.

— На поміч намісникові! — скричали й вихром пігнулися туди. А Яць за ними, досівши якогось татарського коня, що бігав без їздця.

На сам час прибули козаки. Два аркани вже були впали на Дашковича й татари вже тягнули його. Та козак, ще перший надігнав, перетяв шаблею один аркан, а татарина, що в його руках був другий аркан, зарубав інший козак.

Побачили татари, що отаманові джаврів прибула відсіч і кинулися на козаків. А Дашкович, увільнений від арканів, подався наново в бій.

Недовго вже тривала битва. Татари побачили, що не дадуть ради козакам і

пустилися тікати. Частина козаків подалася за ними в погоню.

А Остап Дашкович дякує козакам, що вирятували його:

— Дякую тобі, пане сотнику, й усім вам, козаки, що вирятували мене з бісурменської неволі!

А сотник відповів:

— Це наш обов'язок боронити свого вождя. Та правду сказати, в першу чергу належиться подяка не нам, а отцему хлопцеві. Він перший побачив, що ваша вельможність у небезпеці й закликав, щоб ми йшли на підмогу! — і показав рукою на Яця.

Дашкович звернувся до Яця:

— Дякую тобі, хлопче! А як ти звешся?

— Яків Білоус з Петренкового хутора під Переяславом!

— З тебе був би добрий козак! — сказав Остап Дашкович. — Чи не хотів би ти під моєю рукою вправлятися в воєнному куншті?

— Ой, ще й як хотів би! — закликав хлопець із захватом.

— А маєш ти батька, неньку?

— Маю, живуть на цьому хуторі!

— Поїдемо туди! — звернувся Дашкович до своїх козаків.

Поїхали. Остап Дашкович із сотником та з Яцем увійшов у хату Білоусів.

— Здорові були! — привітав Яцевого батька й неньку. — Приводжу вам вашого малого лицаря, та zarazом прошу в вас згоди забрати його зі собою. Він має охоту вчитися під моєю рукою воєнної штуки.

— Як має охоту, то хай іде! — сказав батько.

Дашкович відпочив трохи на хуторі. Оповів, як він найшовся під Переяславом. Одержавши вістку, що татари йдуть на Україну, він зі своїми козаками виступив проти них. Осьтак у пошуканці за ними загнався він аж під Переяслав.

— І тут — додав зі сміхом — трохи в татарський ясир не попався. Як би не ваш син, хто зна, чи вже не везли б мене були татари в Крим до свого хана в Бахчисарай!

Такто малий Яць Білоус, на чотирнадцятому році свого життя, став козаком.

2. ЛИЦАРСЬКА ШКОЛА ЯЦЬ БІЛОУСА.

В сьомому небі був Яць, коли враз із дружиною Остапа Дашковича їхав у Черкаси.

— Жаль мені кидати рідну хату — думав дорогою — та Черкаси не за горами. Буде вільний час, то й чайкою можна буде туди поплисти. Не так то й далеко! Спершу горі Дніпром, а там ще трохи Трубежем й у Переяславі.

Так розбивав свою тугу Яць, що хвилями все ж таки впліталася в радість. Не диво, він же ж у перше кидав своїх рідних!

На замку чувся спершу якийсь несвій. Та небаром привик. Найшов і товаришів. Найскорше заприязнився з чорнявим хлопчиною Андрушком, родом із Брацлава. Може й тому скоро запри-

язнився, що обидва були подолянами. Та відай найбільше тому, що вдачі їх годилися.

Зараз третього дня покликали Яця до пана Дашковича. Слуга повів Яця в невелику кімнату, де пан Дашкович любив найрадше пересиджувати та читати книжки. Тут була й його бібліотека.

— Що ж, хлопче, сподобалося тобі тут на замку? — спитався пан черкаський і канівський намісник, коли Яць поклонився йому низенько.

— Сподобалося, — відповів Яць сміливо — хоча ще й не зовсім привик до нового життя!

— Та, думаю, привикнеш! — сказав пан намісник.

— Хочу привикнути! — сказав Яць.

— Як хочеш, то й гаразд! — похвалив пан Дашкович.

Яць стоїть, шапку мне в руках, а очі його так і шлються кругом по стінах. На стінах, на дорогих килимах, розвішана різна, різна зброя. Тут і старинні сагай-

даки й луки гарно мережані й мечі з дорогими ручками й гострі списи та рога-тини, ба й рушниці та пістолі. Є й ли-сучі панцирі та шоломи. Яць очей не

може відірвати від тих усіх скарбів. Завважив це пан Дашкович й питає:

— Цікавить тебе зброя? Бачу лицар із тебе буде! Та я тебе покликав чого ін-

шого. Чи ти грамотний? — спитався нараз.

Хлопчина почервонів по вуха. Аж тепер стривожився. Він неграмотний! Досі ніхто його про це не питався й він не казав. А що, як пан Дашкович відішле його назад, коли довідається, що він неграмотний.

— Ні, я не вмю ні читати ні писати!
— відповів він тихо.

— То так, хлопче, як хочеш тут у мене лишитися та стати козаком — то треба навчитися грамоти. В цьому наше нещастя тепер, що багато в нас неграмотних. Колись воно інакше було, то й нашому народові краще жилося — додав і знову спитався: — Ну, маєш охоту вчитися грамоти?

— Маю! — відповів Яць скоро, немов боявся, щоб Дашкович не надумався інакше і тепер уже не відіслав його назад до дому.

— Як так, то добре. Від завтрішньо-

го дня вчитимешся разом із другими хлопцями в замковій школі.

Так Яць Білоус став школярем. У замковій школі вчив дітей грамоти чернець Партеній. Тут пізнав Яць іще більше хлопців, бо до школи ходило ще й чотирьох хлопців із Черкас, міщанських синів. З між цих міщанських синів вибивався Карпо Масло. Чернець Партеній не раз ставляв його за примір іншим школярам. Яць спершу якось не міг наблизитися до нього. Здавалося йому, що той Карпо надто гордий. Так говорили другі хлопці.

— Він гордий, бо його батько перший багач у місті, має велику крамницю з дорогими сукнами.

Не любили його, бо був він неначе замкнений у собі, не звірювався ні з чим перед товаришами. Та й був він із усіх школярів найстарший віком — вже майже під вусом.

Яць пильно забрався до науки. Помагав йому Андрушко, що вже другий

рік був у школі. У неділі та в свята по полудні мав Яць, як і всі школярі, дозвілля. Тоді виходили вони по двох, по трьох разом до міста.

То було на „Другої Матері Божої”. В 1533 році день 8. вересня, себто свято Різдва Богородиці, або „Другої Матері Божої”, припадав у понеділок, так, що школярі мали два дозвільні дні. Для Яця було це подвійне свято. В неділю він уперше читав у церкві Апостола, а читав так гарно, що чернець Партеній, звичайно скупий на похвали, при всіх похвалив його. А пан Дашкович покликав його по Службі Божій до себе тай дав йому цілого золотого.

— Маєш тут, хлопче, в нагороду за те, що так гарно читав Апостола. — Два дні свят — забався з товаришами, тільки не пусти грошей на пиятику.

А Яць припав до ніг панові намісникові тай просить:

— Пустіть мене, ласкавий пане, на цих два дні до дому! Ще як я виїхав із

дому, то не бачився зі своїми, і вістки ніякої не маю від них.

— До дому? Гаразд! Та як ти сам поїдеш? Це досить далеко!

— Я не сам, а в трійку з Андрушком із Брацлава та Іванком Петренком. Поїдемо чайкою Дніпром, то скоро будемо на місці.

— Коли так, то добре! Тішить мене, що ти замість забавлятися тут, рвешся до своїх. А ти певно схочеш своїм гостинців закупити, що?

— Я вже дещо купив! — похвалився Яць.

— Маєш тут іще пів золотого на дорогу, — сказав пан Дашкович. — Ідь і вертайся здоров!

Яць поклонився низенько і вийшов, ні, не вийшов, а вибіг мов на крилах та до Андрушка й Іванка:

— Їдемо зараз, але ще щось куплю в місті і гайда в дорогу!

Пішли всі три на місто. Християнські крамниці були позамикані, бо ж неділя,

то пішли до жидів. У Янкеля Мордковича, що мав крамницю з усячиною зараз біля замку, накупив Яць усячини для братів і сестер. Батькові купив гарно різьблену люльку, а мамі різних іголок та широку червону крайку. Видав на те все трохи не цілого золотого. Що правда торгувався довго, та не так він, як Андрушко.

Андрушко говорив потім самопевно:

— З жидом інакше не можна. Він тобі зацінить у четверо, а то й у п'ятеро більше, як товар вартує й потім спускає по трохи.

Вже все готове. Пішли ще до пана Ярмолинського, дворецького пана Дашковича, щоб дозволив їм узяти чайку на два дні.

Пан Ярмолинський відразу згодився, видно, що мав уже наказ від пана намісника.

— Беріть та їдьте здорові! — сказав. Спустили чайку на воду й повсідали.

День був погідний. Небо чисте. Тільки де-не-де плавали по небі кучеряві білі баранці. Хоч то вже й осінь, та сонце гріло досить сильно — бабське літо.

Чайка неслася легко. Андрушко був при кермі, а Яць із Іванком веслували. Чайка була невелика, могла вмістити найбільше десять люда, то веслувати було не так то й тяжко. А все ж таки хлопці небаром попріли таки добре, так, що прийшлося скидати жупани. Зложили гарно жупани на дні чайки й веслували даліше тільки в сорочках, ще й рукави сорочок позасукували.

Іванко затягнув пісню:

„Чом ти, гаю, чорний стоїш,
Чом, гаю, не зеленієш?”

„Як я маю зеленіти?
Була зима сутужная,
Ішло військо великеє,
Підо мною ночувало,
Коріннячко потоптало,
І гіллячко постинало:
Коріннячко копитками,
А гіллячко шабельками”.

Яць із Андрушком підхопили голос і співали в трійку. Всі три мали гарні голоси. І неслася з Дніпра-Славутиці пісня широко-далеко степом безмежним.

Як скінчили співати, каже Яць:

— Як уже виросту, зберу дружину козацьку та буду воювати бісурмена.

— Вже нас двох маєш! — сміється Андрушко.

А Іванко відповів:

— Я також бажав би, щоб ми всі три разом воювали, та хто знає, чи воно так буде. Батько хоче, щоб я вчився кравецтва, бо мій батько кравець.

— А ти маєш охоту до кравецтва? — спитався Яць.

— Так, щоб не мав охоти, то ні, та більше тягне мене до шаблі.

Андрушко сказав на те:

— Добре вміти кравецтво, але й добре є вміти шаблю робити.

— Так говорить і мій батько. „Навчишся грамоти тай заразом воєнного ремесла, а нарік беру тебе за варстат!” —

сказав мені, як цього року вже на третій рік висилав мене у школу на замок.

На те обізвавсь Яць:

— Правду сказав твій батько, бо ж і козакам потрібний кравець. Я мав би охоту вчитися рушникарства.

— Чого ж не попросиш пана намісника, на його дворі є й рушникар — сказав Андрушко.

— Яюсь досі не мав відваги, та колись таки попрошу.

Бистро неслася чайка, бистро линув час. І не стямилися, як уже доплили до гирла річки Трубежа.

Завернули туди чайку.

Ще далеко було до вечора, як перед ними замаячили бані переяславських церков і замкові башти.

— Що зробимо з чайкою? — спитався Івашко.

— Ось тамечки живе перевізник Ілько. Піду до нього та попрохаю, щоб узяв чайку на два дні під свою опіку.

Так і зробили. Яць побіг у хатину Ілька Чумака.

— Здорові були Ільку! — привитався вже з порога.

— Здоров, Яцю, а ти відкіля тут узявся!? — відповів старий Ілько, що був занятий направою сітей.

— Приїхав трохи до дому — відповів Яць весело. — Я до вас маю просьбу. Візьміть під свою опіку нашу чайку.

— „Нашу”, а то вас більше є!

— Є ще двох товаришів зі мною.

Ілько вийшов. Хлопці витягнули чайку на беріг і привязали біля чайок і човнів діда Ілька. А потім у трійку подалися до Яцевої хати. Дома були всі.

Боже, як зраділа ненечка, коли Яць відчинив двері.

— Ах, Яць наш прийшов!

А брати й сестри собі:

— Яць, Яць, прийшов!

А Яць поцілував батька й неньку в руку тай каже:

— Я приїхав чайкою на два дні в гостину, та не сам, а з двома товаришами.

А ненька на radoщах аж заплакала:
— А витайте, любі гостеньки!

Обидва товариші поклонилися низенько тай теж поцілували в руки Яцевих батька й неньку. А Яць уже з братами та з сестрами витається.

А там і гостинці добуває. Господи, скільки radoщів, утіхи скільки! Сестри коралі примірюють перед дзеркалом, брати гострі ножики пробувають, а батько нову люльку закурює.

— Давно я — каже — думав купити таку люльку, та якось усе відкладав, аж ти купив мені!

А в ненечки сльози в очах.

— Про всіх тямив! — говорить півголосом.

Яць із товаришами по добрій вечері, яка смакувала їм, як ніколи, мали що оповідати до пізна. А потім зате спали, як ті ховрашки.

На другий день всією хатою пішли на Службу Божу. По Службі Божій вся молодь, товариші обступили Яця — питанням впину нема! Ледви вирвався Яць із поміж них та подався мерщій у хату.

Тут із Андрушком та Іванком обійшов усе господарство. З кожним коником, з кожною худібкою витався, а в саді з деревиною кожною говорив.

І десь той день минув так стрілою. Треба вже пращатися; треба рушати назад у Черкаси!

— І не надивилася на тебе й не наговорилася з тобою, синочку — говорила мати, пращаючись на другий день рано з сином та подаючи йому чималий клунок із харчами.

І Яцеві нелегко було на серці, як пращався з ненькою, батьком і братами та сестрами.

Аж як знову найшовся з товаришами в чайці, десь той смуток і дінувся, немов за вітром розвіявся.

Знову розмови, знову жарти веселі, знову співи грімкі.

А як доплили до місця, де Трубеж у Дніпро вливається, закликав Андрушко:

— А що, Яцю й Іванку, як би ми тут спинилися та кашу собі тут зварили. Бачу, Яцю, дали тобі мама чималий горщик, буде в чому кашу варити.

— Добра думка, — сказав Іванко — ніде так каша не смакує, як серед степу!

— Згода! — закликав Яць — витягаймо чайку на беріг та гайда багаття розводити.

Витягнули чайку на беріг і кинулися збирати нежир* на багаття. На млі ока назбирали чималу кучугуру нежиру. Яць викресав вогню й миттю запляхкотіло веселе полум'я. Яць начер води з Трубежа, насипав у горщик пшона і поклав на багаття. Кинув у горщик цілу курку, що мати вже обскубану та справлену вложила була в торбину. Андрушко був

---

*) Не жир -- суха трава на степу

за кашовара. Додав до каші всі потрібні
додатки.

— Побачите — говорив — буде каша,
хоч і самому панові намісникові на стіл
подавай!

Посідали довкола багаття, докидаю-
чи нежиру, поправляють вогонь. Нараз
закликав Андрушко:

— Чути тупіт копит кількох коней.

— Я не чую — відповів Яць та, як поклався долі й вухо приклав до землі, сказав:

— Так, чути тупіт і то щораз сильніше, так як би до нас наближалися.

Не довго й дожидалися, як у далі показалося п'яťох їздців у гостроверхих шапках, в кожухах вовною на верха.

— Татари! — закликав Іванко.

— Що нам діяти? — заклопотався Андрушко. — Сідати в чайку та дальше в дорогу? Шкода каші, ще не готова!

— Так, каші шкода! — притакнув й Іванко.

— Гей, хлопці! — закликав Яць. — А чого нам утікати перед бісурменами! Їх п'яťох, а нас трьох, сили сливе рівні! В нас є луки й шаблюки, не ялося нам не ставати до бою з лютими ворогами христіянства.

А Андрушко приложив долоні над очима:

— Гей, товариші, та вони вже вертаються з грабунком. На одному з приручених коней дівчина звязана — в ясир узяли її. Не дамо ж християнської душі в бісурменські руки. Гей товариші, луки в руки, стріли накладай, ціляй, а добре, щоб не зранити бідної полонянки.

І всі три схопили луки, взяли по стрілі з сагайдаків, наложили й прицілилися. Забриніли стріли в повітрі, засвистіли і — дикий крик прошив повітря. Їздці в далі спинилися. Один кінь звалився до долу, один татарин повалився з коня, другий за стегно схопився. Двох татар зіскочило з коней, стали добувати товариша з під коня, що впавши, привалив їздця собою.

Хлопці наложили нові стріли. І знов одна стріла поцілила раненого вже татарина, що сидів на коні, а друга одного з тих, що помагали товаришеві видістатися з під коня, в праву руку. Він сів на землі й уже тільки один заходився біля товариша, приваленого конем. Татари

заметушилися. Вже чотирьох ранених. Цей, що сидів іще на кони, хоч і ранений, став розглядатися. Завважив у далі багаття та трьох хлопців із луками й показав туди рукою.

Татарин, що похилився з коня, дістав стрілу в саме серце й уже не жив. А другого ще не добули, бо кінь був важкий, мав на собі не тільки їздця, а й мішки з награбованим добром.

— Гей, хлопці, шаблі в руки та на них — крикнув Яць і не ждучи на відповідь кинувся наперед із добутою шаблею. А за ним таксамо з добутими шаблями Андрушко й Іванко.

Татарин, що сидів на кони закричав щось по татарськи до тих, що добували товариша. Цей, що не був ранений зірвався, а ранений пробував підвестися, та не міг, забагато крові сплило йому з рани.

А хлопці вже добігали до них. Татарин, що підвівся з землі, взяв лука й стрілу, хотів стріляти та зараз і відкинув лу-

ка, бо побачив, що стріляти вже дарма, ворог уже за близько. Добув з піхви криву шаблюку та сміливо кинувся на хлопців. Однак його шабля відбилася від Андрушкової шаблі.

— Лишіть його на мене! — кликнув Андрушко — беріться до тамтих!

В тій хвилині ранений татарин, що сидів на кони враз із прирученим конем, на якому була бранка, пустився тікати. Малі татарські коники, хоч і обвантажені, гнали стрілою. На млі ока були вже далеко. Та тут Яць ухопив лука, наложив стрілу й вистрілив. Стріла поцілила коня, що на ньому сидів татарин. Кінь скрутився і став дуба.

А Андрушко схрещувався шаблею з татариним. Ще досі ні він, ні татарин не був ранений. Шаблі вдаряли тільки об себе. Скоро зрозумів татарин, що його противник неабиякий мистець в орудуванні шаблею. Вкінці вдалося йому зранити Андрушка в ліве рамя. Однак це не спинило завзятого хлопця від дальшої

боротьби. Ще кілька хвилин гарячого двобою й Андрушкова шабля рубнула татарина з усієї сили в груди. Татарин повалився до долу.

А тим часом Яць добіг до втікача. Татарин хотів змусити коня до бігу, та кінь даліше ставав дуба й крутився. Бачив

татарин, що пропав і став кричати ломаною українською мовою:

— Лицар, не вбий, я твоя невольник!

Яць на млі ока порозтинав шаблею мотуззя, що ними була звязана дівчина й вона злізла з коня. Тим самим мотуззям у двійку взялися вязати татарина. Звязаного поклали на коня, що на ньому щойно була дівчина. Раненому коневі Яць вийняв стрілу й затамував кров та перевязав. Дівчина вела раненого коня, а Яць коня з татариним.

Андрушко з Іванком повязали вже двох живих ще татар.

Як вернувся Яць, радилися, що їм робити.

— Татар можна взяти на чайку — сказав Андрушко, — та як із кіньми?

— Дівчино, — спитався Яць — де ваше село?

— Я не з села, я з хутора. Батько, мати й уся служба були в полі. В хаті була тільки я та стара Оксана, що служила в нас уже здавна. Як татари напали на

хутір, то Оксану вбили, а мене звязали та забрали зі собою. Хутір наш тут недалеко. За яку годину будемо на місці.

— То хіба зробимо так, — каже Андрушко — ти Яцю відпроведиш дівчину з кіньми на хутір, а ми тут із нашими полоненими підіждемо на тебе.

— Не треба вам ждати, бо наш хутір над самим Дніпром — сказала дівчина.

— Як так, то ще краще — сказав Андрушко. — Ти, Яцю, з дівчиною поїдете кіньми здовж берега, ми чайкою.

— Гей, а каша наша! — закликав весело Іванко. — Чи ж ми її даруємо?

— Правда! — сказав Яць. — Не даруємо, а зїмо. Я таки вже зголоднів.

— Тай я голоден! — заявив Іванко.

Яць подався до багаття, що вже пригасало.

— Готова каша! — закликав весело, — зварилася без кашовара. Трохи вибігло, та не багато.

Сіли до обїду, запросили й дівчину, почастували й бранців.

По обіді стали готуватися в дорогу. Поклали бранців у чайку. Іванко взяв весло, а Андрушко сів при кермі. Попли-ли.

Яць приручив до свого коня чотири коні, а до коня, що на нього посадив дівчину, три й так рушили в дорогу здовж берега. Чайка випередила їх. А над убитими татарами й конем кружили вже чорні ворони. За якої пів години побачив Яць у далі дим, що нісся в гору.

— Це наш хутір горить — сказала дівчина. — Татари підпалили, як відїздили.

Небаром опинилися перед хутором. Там увихались люди. Носили з Дніпра воду ведрами й гасили пожар. Їх чайка вже стояла на привязі на березі. Іванко стеріг бранців, а Андрушко пішов на хутір.

Яць із дівчиною віхали кіньми на подвір'я, постарша вже молодиця закликала радісно:

— Галя, наша Галя є! — і побігла до неї.

Дівчина зіскочила з коня та впала матері в обійми.

— Ненечко! — закликала.

А потім оповідала їй:

— Пятьох татар напало на хутір. Убили насамперед Оксану, а потім кинулися всі до мене та звязали мене. Пограбувавши, що далось, підпалили хутір, узяли мене на коня таї виїхали. Як доїздили до гирла річки Трубежа, ці три юнаки напали на татар і трьох убили, а двох узяли в полон та визволили мене.

Мати кинулася дякувати Яцеві й Андрушкові, трохи що їх по руках не цілувала:

— Добродії ви наші, лицарики хороші -- говорила.

А Галин батько оповідав:

-- Я тільки побачив дим, що нісся вгору, зараз велів челяді кинути роботу та з усіми подався на хутір. Однак було вже за пізно. Застали ми мертве тіло

бідної Оксани й нашої Галі не було. Служба кинулася гасити пожар, а ми з жінкою бігали всюди та кликали Галі. Даремно, пропав і слід. Аж тут надплив пан Андрушко з товаришем та потішив нас, що наша Галя вертається ціла та здорова. Дякую вам, дякую з цілого серця, молодці.

— Нема защо, пане Петре, це наш обов'язок — відповів Андрушко.

Пожар угасили зовсім. Узялися всі відразу направляти як-так хату, щоб можна переночувати.

— От таке то наше життя на степах, на хуторах! Сьогодні пан, а завтра пропав. Ви там за валами та гостроколами безпечніші — говорив хуторянин Петро Чоботаренко.

Андрушко й Яць розпрощалися з господарями та з їх гарною донею й забиралися відходити.

— А з кіньми як буде, панове? — спитався Чоботаренко.

— Коні ваші.

-- Е, ні! панове. Це ж ваша добича! Коні ваші! Я вам через кілька днів доставлю в Черкаси. Бачу один ранений у стегно, але не тяжко; походимо коло його й вигоїмо.

А Яць відповів:

— То наших буде три коні, кожному по одному, а решту таки, просимо, прийміть на памятку від нас для панни Галі.

-- Га, коли вже така ваша воля, то хай буде й так — сказав Чоботаренко.

— А коней не привозіть у Черкаси — сказав Яць — ми самі по них зголосимося.

— Ще краще — сказав господар — для таких милих гостей моя хата завжди отвором.

Андрушко й Яць подалися до чайки. Тут Іванко сповістив їм:

— Я довідався від наших бранців, що татари великим загоном прийшли та розсипалися грабувати села й хутори. Укріплені міста, як це їх звичай, оминають.

— А то привеземо новину панові намісникові! — зрадів Андрушко. — Готов бути похід на татар.

Поплили веселі та вдоволені, ба й горді, що не з пустими руками вертаються.

— Трьох нас, трьох бранців веземо — говорив іванко.

Як приїхали в Черкаси, то все місто бігло за ними.

— Відкіля вертаєтеся? Що це за татари?

Андрушко зо сміхом відповідав:

— Від самого хана вертаємося. Це бісурменський хан прислав у дарунку для нашого пана намісника цих трьох чорномазих чортяк.

— Ха, ха, ҳа! — сміялися черкаські — гарного гостинця прислав хан.

А Яць і собі:

— Він іще більше прислав таких чортяк, тільки треба піти взяти їх.

Пан Дашкович аж руки затирав, як побачив трьох татарських бранців.

— Славно, хлопці! — закликав. —
Видно, що ви не дармували в гостях.

А як Іванко здав йому звідомлення з цього, що йому виявив полонений татарин, пан намісник сказав:

— В четвер беру часть залоги та по-
дамося ген у степи; зробимо засідку на
татар, як повертатимуться з ясиром та
з добичею. А потім приготовлю похід на
татарські землі. Заплатимо катюзі по за-
служі.

Всім трьом школярам дав по дукато-
ві та кожному ще й по добрій пістолі.

Цим останнім дарунком хлопці най-
більше раділи, бо стрільна зброя — пі-
столі та рушниці й самопали — це була
ще тоді на степах рідкість. Ще лук і стрі-
ли були тут загально вживані.

На пращання сказав пан Дашкович
до Яця й Іванка та Андрушка:

— Тепер, хлопці, залишите на якийсь
час книжку, а підете на практичну ли-
царську науку в степ широкий.

НА ТАТАР.

Пан Дашкович переслухував полонених татар, що їх привів Яць Білоус із товаришами. Всі три бранці переслухані, кожен окремо, виявили, що татарські загони з поворотом мають зібратися за Чорним Лісом, де ділитимуть ясир і добичу.

Дуже зрадив пан Дашкович тією вісткою.

— Не натішайтесь ясиром — говорив до себе, затираючи руки з задоволення. — Дамо вам бісурмени доброго часу.

І зараз покликав до себе Яця Білоуса.

— Яцю, негайно осідлаєш коня та поїдеш з приказом у Канів. Повезеш приказ, щоб канівська сотня зараз завтра вирушила в похід до Черкас. Тут

злучимося з черкаською сотнею та разом зробимо засідку в Чорному Лісі на та-

тар. І Яць уже за якої пів години гнався конем у Канів.

Канівський пан сотник Дамян Куль-

чицький дуже втішився таким приказом. — Засиділися вже мої хлопці, — говорив він Яцеві — шаблі трохи вже не почали ржавіти. Приказ пана намісника прийшов дуже в пору.

На другий день раннім ранком канівська сотня вирушила з Канева в Черкаси, а з ними разом повертався й Яць.

Пан Дашкович призначив на похід третій день по приході канівської сотні.

* * *

Яць з Іванком рушили таки цього самого дня, коли Яць повернувся з Канева, на хутір Чоботаренків по свої коні.

Чоботаренки привітали обох юнаків радо та втішно, як то кажуть із отвертими раменами.

— Бачу, не забули наші лицарські добродії про нас — привітав їх Петро Чоботаренко. — Просимо в хату, гостеньки любі.

-- В хату зайдемо — відповів звитавшись Яць — та не надовго, бо нам ніколи. Через два дні вирушаємо в по-

хід на татар. Ми приїхали взяти собі в похід по коневі.

— Не то по коневі, а по два беріть — радив Чоботаренко — кожен вояк повинен мати бодай по одному прирученому коневі, чи то на добичу, чи під раненого товариша.

— Хай буде й по два — згодився Яць, — доброї ради досвідної людини все треба послухати.

— А вже ж — притакнув Іванко й собі. Справді не довго побули в хаті Яць із Іванком. Перекусили, що подала на стіл Галя та перекинулися кількома словами про це, то про те, очевидно найбільше про похід пана Дашковича в Чорний Ліс на татар і Яць підвівся з ослона, а за ним Іванко.

— Дякуємо панові господареві й молодій пані господині за хліб-сіль, бо кому в дорогу, тому час — сказав Яць.

— Ото набулися в нас; тільки заглянули й вже назад — сказала з жалем Галя.

— Що ж, обов'язок кличе — сказав Чоботаренко — та просимо ваших мостей не забувати про нас і зараз по повороті з походу загостити.

— Загостимо, певно загостимо! — впевняв Яць і палким поглядом зирнув на Галю.

— Як цілі та здорові повернемося — докінчив слова товариша Іванко.

— Ой, не говоріть таке, пане Іванку! — закликала Галя тривожним голосом

— Що ж панно Галю, в боях усяко буває, на все треба бути приготованим, бо ж клятї бісурмени теж не на іграшки носять шаблі й луки.

— Та й засмутили ж ви мене — казала Галя на пращання.

— Не смутіться, панно Галю! Кому Бог допоможе, той все переможе. Моліться за нас, щоб ми повернулися живі, бо чи цілі, то вже дурниця — сказав Яць.

— Буду молитися, щоб ви повернулися здорові й цілі — сказала Галя так палко, що аж сама злякалася свого го-

лосу, а біленьке її личенько зашарилося по самі вушка, немов червона калина.

Обидва юнаки досіли коней і, держучи за поводи кожен верхівця й прирученого коня, виїхали з подвіря.

Галя довго дивилася вслід за відїздними, а радше за одним, за Яцем. Ба й Яць ще довго оглядався поза себе, поки хутір не зник із очей.

Раннім ранком вирушив пан Остап Дашкович у похід на чолі двох сотень, черкаської й канівської.

Ще день наперед розіслав був пан Дашкович звідунів, щоб розвідали куди пішли татари, кільки відділів їх є. Все те мали звідуні розвідати та принести в табор у Чорному Лісі.

Похід ішов у напрямі до Чигирина Біля Чигирина перейшло військо річку Тясмин і пішло здовж його правого берега. Невподалік від устя Тясмина в Дніпро завернули на південь і найшлися в Чорному Лісі.

Скрилися тут і дожидали татар. Яця, Андрушка й Івана держав пан Дашкович біля себе.

Першого дня не було ніяких вістей про татар. Аж на другий день під полудне приніс один зі звідунів вістку, що йде до Чорного Ліса невеликий відділ татар із ясиром та з возами, наладованими всяким награбованим добром.

— Що діяти? — радився пан Дашкович трьох молодих товаришів, мов старих досвідних мужів. Це тільки малий відділ, а більші щойно наспівають. Легко можна б їх перемогти, та щоб це не остерегло тих татар, що надтягнуть за ними

— Як скоро впораємося з цими, що тепер ідуть, то інші не матимуть змоги прийти їм із підмогою — каже Яць.

— Не про те йде мені — відповів пан Дашкович — а про те, щоб інші татарські загопи не пронюхали та не завернули на інший шлях; тоді нам треба б іти

за ними, а тут нам найдогідніше заскочити їх.

— Це правда, що тут найдогідніше — завважив пан Ярмолинський, що на дійшов саме — та я вже й про це подумав. Я порозставляв наших людей, перебраних за селян; вони справлять татарські загони, які пускалися б іти іншими шляхами, таки туди під Чорний Ліс. Я казав їм говорити татарам, що на тамтих шляхах є сильні засідки, тому сподіваюся, що всі татари підуть туди.

— Як так, то добре! — сказав пач Дашкович. — Дякую тобі, пане Ярмолинський за твою догадчивість.

Стежі дали знати, що вже видно татарський загін.

— Усі скрийтеся в лісі так, щоб і духу не було чути! — дав приказ пан Дашкович.

Здалека було видно куряву, що знімалася сірою хмарою над шляхом. Чим більше сіра хмара наближувалася до Чорного Ліса, тим виразніше було чути

з неї скрипіт маж, людські крики та ір-
жання коней.

Яць із Андрушком вилізли в лісі на
пайвищого дуба та скриті в густому піл-
лю стежили за цією хмарою.

Вже вирізнялися з куряви гостровер-
хі татарські шапки та гострі списи

Вкінці відділився невеличкий відділ
татар, може десять до дванадцять їздців.
Вони підігнали коней і небаром опини-
лися під самим лісом, де простягалося
просторе оболоння, заросле буйною тра-
вою. Татари обїхали оболоння, зігнули
в узлісся та видно не завважали ніщо
небезпечного, бо пігналися до ватаги й
небаром на оболоння стали вїздити одна
за одною мажі. Мажі уставлялися
так, що творили охорону для загону
однак від ліса був доступ у табор зовсім
відкритий. Там під ліс загнали татарські
бранців. Змучені, знесилені бранці пада-
ли на землю як деревляні колоди, раді,
що можуть хоч трохи відпочати. Татар-
ські їздці позідали з коней і спутавши

їх, пускали пастися. Також від маж по-
випрягали коней й пускали їх на пашу.

— Безпечні, видно, чуються — г. во-
рив Андрушко до Яця, що обидва все
ще сиділи на дубі — не сподіються, яке
лихо їх жде.

— А й ясир помістили під самим лі-
сом. Можна буде відразу захопити його
й увільнити бранців — говорив Андруш-
ко. Та хіба злазім уже, бо вже відай ні-
що цікавого не побачимо.

Злізли обидва з дуба й подалися на
поляну в лісі, де сидів пан Дашкович.

Пан Дашкович роздавав прикази о-
таманам поодиноких відділів. Головний
плян був такий: випасти нагло з ліса й
напасти на татарський табор відразу
з двох боків, щоб їх узяти в два вогні.

Тихо висувалося військо пана Даш-
ковича з ліса, все пішо; коней лишили
в лісі під доглядом чурів.

Із татарського табору підносилися
в гору дими. Це татари варили обід.

— Ура! Слава Богу! Ура! — зверещало військо, випавши з ліса й ударивши з двох боків на татарський табор. І зараз загриміли вистріли з самопалів та гаківниць.

Татари позривалися з місць і хапали за зброю. Спершу не знали, що діяти, збентежені стрілами з двох боків, не знали відкіля з'явився ворог.

Вкінці отямилися й насамперед кинулися рятувати ясир. Та ясиру вже не було. Військо поперетинало бранцям на руках мотуззя й усі бранці скрилися в лісі. На місці, де був ясир лежали вбиті татари, що стерегли ясиру. Вони перші попалися під шаблі вояків пана Дашковича.

На диво скоро татари впорядкувалися та станули до бою. Уставилися на млі ока так, щоб могли дати відпір напасникам із обох боків.

Стрілянина з боку відділів пана Дашковича не вщухала, та вже й списи й шаблі були в роботі.

Яць, Андрушко й Іванко билися на шаблі невподалік від пана Дашковича.

Хоч як завзято билися татари, все ж таки перевага була по боці війська пана Дашковича й татари стали вже подаватися, вже деякі піддавалися. Аж нараз татарський ватажок став щось кричати й показувати рукою на шлях.

А там на шляху, ще доволі далеко посувалася наперед величезна хмара куряви. За ватажком стали й інші татари кричати.

Військо пана Дашковича чуло цей крик, та з нього тільки можна було зрозуміти:

— Алі-бей, Алі-бей!

Побачив і пан Дашкович хмару куряви на шляху та зрозумів, що це нова ватага татар іде під Чорний Ліс.

— Це очевидно, як здогадуюся з їх крику, йде головна ватага татар під проводом Алі-бея. Буде нам гарячіше, та ніщо, дамо й їй раду.

Татари, що вже були готові піддаватися, тепер наново набрали духа й завзятіше кидалися до бою.

Кількох татар на конях завернуло до маж і поза мажі погнало на зустріч новій ватазі.

— Хочуть завчасу повідомити свого бея про битву — сказав Яць.

— А вже ж — притакнув Андрушко.
— Варта б післати їм, ще заки доїдуть, оловяних галушок. І вже хотів націлюватися до цих татар та Яць каже:

— Шкода куль, вони задалеко вже

Битва не вгавала. А тим часом нова ватага татар ще на шляху розділилася на дві частині. Одна спинилася на шляху, а друга помчала бистро наперед. Спинилися очевидно мажі з вантажем та ясир, а кінні татари пігнали в підмогу своїм. І вскорі наближалися вже до боєвища.

— Привітати їх із гаківниць! — дав приказ пан Дашкович.

Хто з вас вище цінить життя, як честь лицарську, нехай тікає в ліс. А в кого честь і слава лицарська на першому місці, той зі мною наперед!

— Всі, всі за тобою йдемо! — загриміло військо довкруги й усі враз кинулися на ворога. Передні ряди наставили довгі, гострі списи й посувалися наперед мов велитенський їжак із наїженими колючками. Задні ряди держали на поготові гаківниці та самопали.

Татарський бей на білому коні оточений своєю старшиною теж промовив по татарськи до свого війська й татари з вереском: „Аллах, Аллах!” кинулися на козаків. Та коні переднього ряду попали на наїжені списи. Деякі настромилися на списи мов на рожни, а інші сполошені відскакували на бік, або ставали дуба. Ранені коні падали долі та привалювали собою їздців. В цій хвилині загриміли гаківниці й самопали сипнули градом куль на дальші ряди татар. У татарських рядах зчинилася суматоха. Татарський

бей та інші старшини мали чимало роботи, заки назад завели лад у своїх рядах.

Завважив Яць Білоус, що Алі-бееві вдалося назад привернути лад у татарських рядах і звернувся до Андрушка та Іванка:

— Поки живе бей, не зломимо татар! Треба насамперед його звалити.

— Так! — притакнув Андрушко. — Недаром говорить Святе Письмо: „Убий пастира, а вівці розбіжаться!” Ціляймо в бей. І три самопали націлилося туди, де під бунчуком і зеленим прапором Магомета сидів на білому коні бей.

Гримнули три вистріли і бей замахав у повітрі руками та похилився з коня.

Та не сталося так, як думали три приятелі. Бей крикнув щось падаючи й татарський хорунжий вище підняв зелений прапор Магомета. На вид цього прапора татари ще завятіше кинулися на „джаврів”. Тепер почалася справжня січа вже на шаблі, хоч і списи не дармували. Вти-

хли тільки самопали та гаківниці, бо ряди християн були вже помішані з бісурменськими.

— Треба нам конче здобути їх бісурменський прапор! — крикнув Андрушко — він тепер заступає в них вожда.

— Еге ж — додав Івашко — їх бісурменська віра обіцяє рай у сьомому небі Магомета всім, що згинуть за віру. А прапор Магомета пригадує їм цю обіцянку.

— Мусимо здобути їх прапор — крикнув Яць. — Гей, хто готов голову зложити за хрест святий, за віру Христову, за мною на бісурменський прапор!

І кинувся Яць Білоус наперед, а за ним Андрушко з Іванком і ще яка тридцятка завязців. Татари не сподівалися цього удару й невеличкий відділ завязців під проводом Яця Білоуса, опинився вскорі невподалік від прапора.

Аж тепер здогадалися татари, що були біля прапора, про що йде клятим „джаврам”. І кинулися на них із под-

воєним завзяттям. Та не подаються наші завзятці, прорубуються щораз ближче. Мигають шаблі й мечі, схрещуються з кривими татарськими шаблюками, падають убиті й ранені по одному й по другому боці. Відділ наших завзятців меншає. В цій хвилині якийсь татарюга замахнувся шаблюкою на Яця, та тут Іванко рубнув татарина шаблею по руці й татарська рука разом із шаблею відрубана по лікоть, полетіла даліко й там упала. Однак не пішло це безкарно Іванкові: кинулося на нього двох татар і зарубали його на місці. Повалилося юнацьке тіло додолу, як підкошена косою билина. На вид смерти друга забув Яць про прапор Магомета, перла вже його наперед тільки жадоба помсти за смерть Іванка. Та Андрушко не забув про те, чого вони туди кинулися. Не забули й інші юнаки. Вже кинулися на татарського хорунжого.

Та розюшені татари щораз завятіше назирають на невеличку горстку. Ось-

І гримнули гаківниці разом. Дим за-
слонив чоло нового татарського відділу.
Як дим розійшовся, видно було замішан-
ня в передніх рядах. Кілька коней із їзд-
цями повалилося до долу, а інші коні
скакали та ставали дуба. Заки ще тата-
ри могли отямитися, гримнули гаківниці
вдруге і знов повалилося чимало татар
на землю.

— Добре стріляють наші гаківниці —
радів Яць.

Та ватага татар, хоч передні ряди
потерпіли, все таки посувалася наперед,
видно знали, що відділ „джаврів” не та-
кий великий. Уже передні ряди стали
стріляти з луків. Немов стадо ластівок
линуть стріли на завзятців черкаської та
канівської сотні. Чимало цих стріл поці-
лило їх то в руки, то в груди. Кількох
завзятців повалили татарські стріли до
долу. Попала стріла й у груди пана Яр-
молинського, та на щастя мав він під
верхньою одежею залізний панцир, а та-

тарська стріла не мала сили пробити його.

— Хлопці! — крикнув пан Дашкович
— тепер боротьба на життя, або смерть.

ось і замкнуть їх із усіх боків і висічуть усіх, на кривих шабляках рознесуть. Та ніхто з завзятців не думає про це. Вони пруть наперед. Уже кілька рук простягнулося до зеленого прапора. Андрушко вже вдаряє на татарського хорунжого, а Яць рубає його коня. Страх, що прапор може хоч на хвилинку попасти в руки „джаврів”, розярив ще більше татар. Вони лишають інших противників і всі кидаються на Яця та Андрушка.

— Згинемо — каже Яць до Андрійка — та не посоромимо слави.

— Хай живе Христова віра, хай гинуть бузувіри! — кричить Андрійко й оба, готові на смерть, видирають прапор хорунжому, якого хтось уже повалив до долу.

В цій хвилині роздася оклик:

— Слава Богу! Слава Богу!

Татари на хвилину мов здеревіли. Мов із під землі з'явилося яких шістдесят юнаків у підмогу Яцеві й Андрушкові та їх товаришам. А вів їх Карпо

Масло. На млі ока окружили вони Яця й Андрушка з товаришами й так відді-

лили їх від ворога. Яць Білоус держав уже в руках прапор Магомета.

— До своїх! — накликував Карпо.

І всі стали подаватися під ліс, відбиваючися раз-у-раз від татар, що вже потрохи очунjali й кидалися, щоб відбити Магометів прапор із рук „джаврів”. Та тут налетіли на них інші відділи татар, що тікали перед напсром лівого крила канівської сотні. Між татарвою знову зчинилася суматоха й це дало змогу Карпові вивести всіх під ліс до своїх.

Обезсилений Яць дякував Карпові:

— Дякую тобі, Карпе, за рятунок, а то ждала нас усіх немінуча загибель.

— Це ж був мій обов'язок рятувати товаришів — відповів Карпо.

І Андрушко стискав руку Карпа та сказав:

— Знаєш, признаюся тобі, Карпе, щиро, я не сподівався цього по тобі

— Чому ж? — зчудувався Карпо.

— Бо ми всі тебе вважали самолюбом — відповів Андрушко.

— І ще вважаєте?— спитався Карпо.

— Ні! — заявив палко Яць — ні, ніколи! Хто життям жертвує за других, цей не самолюб. Знаєш що, Карпе, будьмо побратимами. Нас було трьох, один упав у бою, а ти будь на його місце.

І три юнаки подали собі руки:

— Все й усюди буде боронити життя й чести кожен кожного з нас! — присягли собі на бойовищі.

А битва вже кінчалася. Ще тільки тут то там невеличкі відділи татар — що воліли чесну смерть, як неславно втечу або неволю — билися завзято.

Вже було геть із полудня, як обидві сотні взялися очищувати бойовище з убитих і ранених. Три побратими пішли шукати тіла Івана Петренка. Найшли. Найшли й Алі-бея. Ще жив та дуже ослаб, бо багато крові сплило з нього.

На приказ пана Дашковича викопало військо два спільні гроби, один менший для своїх вояків, а другий більший для татар. Та на гробі своїх висипали шир-

цу й вищу могилу. Яць із Андрушком ірохали пана намісника, щоб позволив ванка похоронити окремо побіч могили вояків. Поховали та хреста поставили га ній із написом: „Тут спочиває Р. Б. ван Петренко, що погиб лицарською смертю в бою з невірними”.

Коли сонце хилилося до заходу, взялися варити вечерю собі й визволеним бранцям. Вдячні бранці наносили сушки й розводили багаття, а бранки жінки заходилися біля варення страви.

Покріплені вечерею рушили всі з позором, у Черкаси. Дзвінко неслися тісні з кількох сотень грудей, по вечірній росі плили ген далеко і відгомонувалися в Чорному Лісі.

* * *

Три побратими — Яцко Білоус, Андрушко з Брацлава й Карпо Масло з Черкас — вийшли пізніше на славних вояків, а там і на ватажків і нераз давалися в знаки татарам і туркам. Вони вже

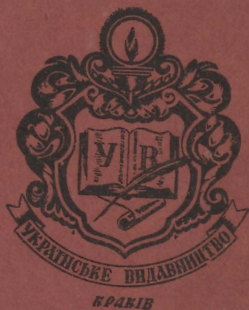
самі, без підмоги пограничних намісників, робили походи на татарські й турецькі землі. 1540-кові роки, один за одним, гриміли їх славою в народі, а турецький султан і татарський хан раз-у-раз жалувалися польському королеві, що ці три ватажки з козаками не дають їм спокою. В цих письмах султана вперше названо воєнних людей України — козаками.

З часом ця турецька назва козаків прийнялася й на Україні й українські воєнні люди стали самі себе відтак звати козаками.

Довго лунала по Україні слава козацького отамана Яцка Білоуса з Переяслава, а кобзарі то навіть думу склали в його честь:

»Гей рано, рано-раненько,
Вирушав отаман козацький, молоденький
Яцко Білоус Переяславець
Із козацтвом бісурмена воювати,
Бранців християнських
Із бісурменської неволі,
Із каторги визволяти,
Слави лицарської добувати.«

26.VII.1937